

Aktuell akademisk diskussion om det ”postsekulära”

En översikt

INLEDNING

Det förefaller i dagens läge som en självklarhet att anta att de flesta, ifall inte alla, människor bär på någon slags personlig uppfattning av innebörden av begreppet ”religion”. Akademiska uppfattningar av religionsbegreppet tenderar visserligen att skilja sig märkbart från mer all dagliga uppfattningar, men det råder trots detta ofta ett nära samband, samspel och ibland konkurrensförhållande mellan olika akademiska och ”populära” uppfattningar av religionsbegreppets innebörd och dess relation till diverse samhällsrelaterade och kulturella fenomen, beteenden, ideologier, värderingar etc. På ett liknande sätt förhåller det sig även i allt högre grad med begreppet ”sekulär”, som i såväl akademiskt som all dagligt tal ofta förstås som hänvisande till det som står i någon form av antingen mer direkt eller indirekt motsatsförhållande till vad som anses utgöra religion eller det religiösa.

Olika uppfattningar av begreppet religion möjliggör givetvis olika uppfattningar av närliggande begrepp som ”religiös tro”, ”religiöst samfund”, ”religiöst liv”, ”religiösa värderingar” och så vidare. Detsamma gäller i hög grad även för begreppet sekulär. Som ofta framhålls i litteraturen på området kan begreppet ”sekulär” spåras till den medeltida åtskillnaden mellan prästerskapet som var verk-

samt i den ”världsliga” livssfären och prästerskapet som var verksamt i den ”heliga” eller ”sakrala” livssfär som existerade inom klosterväsendets murar.¹ Under den så kallad långa reformationen (circa 1350–1750) blev begreppets betydelse dock stegvis alltmer mångtydigt.

I dagens läge används termen sekulär i en mängd olika bemärkelser. En vanligt återkommande uppfattning är att termen helt enkelt betecknar en ”avsaknad” av religion inom samhället i stort eller inom specifika samhällsrelaterade eller kulturella sfärer som till exempel hälsovård, utbildning eller politik. Termen sekulär har dock även kommit att beteckna mer allmänna samhällsrelaterade och kulturella klimat eller tillstånd. Då termen sekulär utvidgas till ”sekularitet” betecknas härmed vanligen ett allmänt samhällsrelaterat och kulturellt tillstånd inom vilket samhället i stort är organiserat på ett sätt som relegerar religion och religiöst liv till den privata sfären. Begreppet sekulär står vidare till grund för begreppet sekularism som i första hand betecknar ett samhällsfilosofiskt förhållningssätt och politisk ideologi enligt vilken

---

1 Till exempel Calhoun, Jurgensmeyer & VanAntwerpen 2011, 8.

religionens och det religiösa livets offentliga synlighet och närvaro uttryckligen begränsas genom lagar och övriga restriktioner.

Om vi accepterar en åtskillnad mellan religiöst och sekulärt följer det av detta att dessa två begrepp och de fenomen och företeelser som de antas beteckna nödvändigtvis måste definieras i nära relation till varandra. Det sekulära definieras sålunda alltid i relation till det som antas vara religion och det religiösa och vice versa.²

Behovet av upprepade grundläggande begreppsutredningar av den här typen har förblivit nödvändiga, inte minst eftersom olika uppfattningar av innebörden i dessa begrepp (religion, religiositet, sekulär, sekularitet, sekularism) i hög grad fortsättningsvis såväl påverkar som formar hur termer som ”religiös förändring” eller ”sekularisering” kan eller bör förstås samt vilka samhälleliga processer och fenomen som de antas beskriva eller anses kunna appliceras på. Som ofta vidhålls i litteraturen på området har oreflekterade och oförsiktiga sammanblandningar av dessa begrepp resulterat i begrepps-förvirringar som haltat och försvårat diskussionen om samtida religiös förändring.³ Forskare på området har i synnerhet framhållit vikten av att åtskilja sekularism som betecknande ett allmänt samhälleligt och kulturellt tillstånd från sekularisering som betecknande en samhällelig och kulturell utveckling eller förändringsprocess. Dessa i huvudsak definitionsmässiga frågor intar en central plats i aktuella akademiska diskussioner om det ”post-sekulära”.

Denna essä utgör en allmän översikt av aktuella akademiska diskussioner om det postsekulära, de mest signifikanta inläggen i denna debatt samt de huvudsakliga spår som denna debatt tills vidare följt. Denna översikt behandlar i huvudsak den akademiska diskussion om det postsekulära som förts inom samhällsvetenskapliga och särskilt religions-sociologiska kretsar.

HABERMAS OCH DET ”POSTSEKULÄRA”

Den akademiska debatten om det ”post-sekulära” har tills vidare haft en starkt samhällsfilosofisk och samhällsteoretisk karaktär och huvudsakligen kring ett kritiskt granskande av vedertagna uppfattningar om innebörden av det ”sekulära” och sekularistiska

ideologier och modeller för statsstyre. Debatten har dock framför allt kretsat kring att i samhällsfilosofiska och samhällsteoretiska termer diskutera och kritiskt granska de dilemman och spänningar som uppstått till följd av ökad religiös pluralism och religiösa världsåskådningars och aktörers allt synligare närvaro i många västerländska länders offentliga rum och politiska debatt.⁴

Dessa observationer utgör även centrala beståndsdelar i Jürgen Habermas behandling av det postsekulära. Habermas tänkande har tills vidare dominerat den akademiska debatten om det postsekulära inom såväl samhällsfilosofiska som religionssociologiska kretsar. De tankar om det postsekulära som Habermas nyligen framfört i en serie artiklar⁵ markerar ett klart skifte i både hans tidigare och senare samhällsfilosofiska tänkande, särskilt eftersom han här i kontrast till sitt tidigare tänkande⁶ uppvisar en märkbart förändrad öppenhet och potential att bidra till den offentliga politiska debatten i moderna konstitutionella demokratier.⁷ Habermas resonemang om det postsekulära innehåller två huvudsakliga dimensioner: en sociologisk och en normativ samhällsfilosofisk. Detta innebär även att termen postsekulär i Habermas tappning används i två aningen olika, om dock nära relaterade, bemärkelser.

DEN SOCIOLOGISKA DIMENSIONEN

Det sociologiska elementet i Habermas resonemang, som är relativt okomplicerat och föga nyskapande, kan sammanfattas på följande sätt. I den sociologiska bemärkelsen anlitar Habermas begreppet postsekulär för att beteckna en ökande ”allmän medvetenhet” om religion och religiösa frågor i välbärgade och högt industriellt utvecklade samhällen som de vi finner i väst-Europa, Kanada, Australien och Nya Zeeland, vilka alla genomgått genomgripande sekulariseringsprocesser och framför allt en gradvis individualisering av det religiösa livet varvid religionen alltmer förskjutits från den offentliga till den privata sfären.

Denna ökade ”allmänna medvetenhet”, som dock enligt Habermas inte skall likställas med en ökad religiös vitalitet,⁸ har uppstått till följd av tre

huvudsakliga ”stimuli”. För det första framhålls det allt vanligare förknippandet av religion och religiöst motiverade aktörer med globala konflikter, vilket enligt Habermas klart undergrävt den sekularistiska övertygelsen om religionens förutsägbara och snara försvinnande. För det andra framhåller Habermas religiösa värderingars och religiösa aktörers fortsatta, om inte ökade, synlighet och roll i relation till värdeladdade och kontroversiella samhällliga och politiska frågor som eutanasi, abort och assisterad befruktning.⁹ För det tredje framhåller han också tilltagande invandring av människor med ”traditionell kulturell bakgrund” till västvärlden.¹⁰

Traditionella sekularistiska ideologier och monolitiska sekulariseringsteorier bör i ljuset av denna utveckling enligt Habermas grundligen omvärderas och revideras. För religionssociologin framstår dock inte dessa observationer och påståenden som några nymodigheter. Habermas argument påminner till exempel långt om tesen om religionens ”avprivatisering” (från engelskans ”de-privatization”) som utgjort ämnet för mycket religionssociologisk forskning och diskussion allt sedan utgivningen av José Casanovas *Public Religions in the Modern World*.¹¹ I likhet med Casanovas argument bygger även Habermas resonemang genom sitt framhållande av religionens ökade offentliga närvaro på tanken om att ett gradvist skifte skett i västvärlden mot en tilltagande samhälllig av-differentiering vilket resulterat i att tidigare mer klart markerade gränslinjer mellan religiösa och sekulära samhällliga och kulturella sfärer blivit alltmer flytande och i vissa fall till och med helt och hållet börjat suddas ut.

Det framgår dock klart från Habermas resonemang att ett samhälle i något skede först måste ha varit sekulärt för att kunna bli postsekulärt. Det följer även härav att ett samhälle för att kunna bli eller kunna betraktas som postsekulärt även måste ha genomgått en relativt djuplodande sekulariseringsprocess. Begreppet postsekulär bör sålunda på intet sätt förstås som betecknande någon form av ”postsekularisering”. Sekularisering framstår tvärtom som en nödvändig förutsättning för att en utveckling mot en postsekulär situation överhuvudtaget skall kunna ske. Det bär också noteras här att Habermas själv uttryckligen framhåller att det på

basen av sociologiska indikatorer inte vore förnuftigt att beteckna de länder som han själv nämner som postsekulära.¹² Då Habermas låter förstå att de samhällen som vi i dagens läge finner i de flesta västeuropeiska länder, Kanada, Australien och Nya Zeeland skulle kunna betraktas som postsekulära skall detta snarast tolkas som att dessa samhällen, vilka alla otvivelaktigt har en stark prägel som just sekulära samhällen, nu börjat uppvisa tecken på en potential att utvecklas till postsekulära samhällen i framtiden. Det är vid denna punkt som den normativa samhällsfilosofiska dimensionen av Habermas argument tar vid.

DEN NORMATIVA SAMHÄLLSFILOSOFISKA DIMENSIONEN

Från att i korthet behandlat den sociologiska dimensionen övergår sedan Habermas till att behandla förutsättningarna för realiserandet av en rationell, involverande och engagerande demokrati i de västerländska samhällen. De uppvisar en ökad allmän medvetenhet om religion och religiösa frågor till en följd av religionens allt vanligare förknippande med globala konflikter, dess ökade synlighet i relation till offentliga värdeladdade politiska debatter och ökad invandring. För att en sund demokrati skall kunna förverkligas i dessa samhällen bör enligt Habermas både sekulära och religiösa individer och grupper till fullo erkänna varandras rättigheter att delta i och bidra till det allmänna medborgerliga och politiska livet. För att detta skall vara möjligt bör bägge parter ingå i vad Habermas kallar en ”ömsesidig inlärningsprocess” vilket innebär en allvarlig strävan

2 Calhoun, Jurgensmeyer & VanAntwerpen 2011, 5; Smith 2010.

3 Till exempel Calhoun, Jurgensmeyer & VanAntwerpen 2011.

4 Dillon 2010, 141.

5 Till exempel Habermas 2006; 2008.

6 Till exempel Habermas 1992.

7 Dillon 2010, 144.

8 Habermas 2008, 20.

9 Till exempel Kanckos 2012.

10 Habermas 2008, 18.

11 Casanova 1994.

12 Habermas 2008, 17.

till att reflexivt förstå, respektera och anpassa sig till den andres ståndpunkter och argument. Samtidigt måste dock enligt Habermas alla juridiskt implementerbara normer i konstitutionella demokratier formuleras genom ett offentligt motiverat språkbruk som samtliga medborgare bör kunna förstå och acceptera. Ifall religiösa grupper önskar engagera sig den offentliga politiska debatten bör de följaktligen därmed både kunna och vara beredda att omformulera sina värderingar i enlighet med ett sekulärt idiom.¹³ I den mån denna utveckling realiserar, verkar Habermas mena, är det befogat att tala om ett skifte från sekulära till postsekulära samhällen.

KRITISKA PERSPEKTIV PÅ HABERMAS BEHANDLING AV DET POSTSEKULÄRA

Habermas tankar kring det postsekulära har väckt en livlig diskussion inom religionssociologiska kretsar på ett internationellt plan. Merparten av denna diskussion har dock förts i en kritisk ton. Michele Dillon¹⁴ har från religionssociologiskt håll uppmärksammat flera av de problem som följer av Habermas starkt rationella och intellektualiserande förståelse av religion – en problematik som präglar såväl den sociologiska som samhällsfilosofiska dimensionen av Habermas resonemang. Dillon framhåller till exempel hur det i kontexten av en särskild offentlig politisk debatt som involverar både religiösa och sekulära parter ofta kan vara svårt, om inte omöjligt, att göra en klar åtskillnad mellan ”religiösa” och ”sekulära” argument och ståndpunkter, särskilt med tanke på många religiösa organisationers historiskt långvariga engagemang i det politiska livet.¹⁵ Det förefaller därtill enligt Dillon långt ifrån klart huruvida det är förnuftigt att anta att enskilda individer i västerländska samhällen betraktar sig själva eller andra individer i termer av antingen religiösa eller sekulära medborgare.¹⁶

En stor del av debatten kring den sociologiska dimensionen av Habermas tänkande om det postsekulära har kretsat kring den empiriska grunden för hans påståenden. I en kritisk diskussion av Habermas behandling av det postsekulära gör Bryan S. Turner gällande att samhällsfilosofiskt förankrade behandlingar av religion och religiositet ofta ten-

derar att fokusera på religiöst trosinnehåll i form av doktriner, formella teologier och religiösa institutioner medan vardagligt religiöst liv och religiös praxis ofta ignoreras.¹⁷ Denna kritik har även framförts av Dillon som påpekat begränsningarna i ett religionsbegrepp som inte förmår att ta individens och gruppernas vardagliga religiösa praxis i beaktande.¹⁸ Turner påpekar även med rätta att Habermas presenterar sitt argument om det postsekulära utan att på något sätt knyta an sitt resonemang till aktuell samhällsvetenskaplig och religionssociologisk forskning om religiös förändring i västvärlden.¹⁹ Mycket liknande kritiska synpunkter har mer nyligen även framförts av James A. Beckford²⁰ och Veit Bader²¹ som bägge påpekar postsekulärbegreppets svaga anknytning till aktuell religionssociologisk forskning.

En mängd frågor kvarstår därmed beträffande exakt var tecken eller empiriska belägg för det postsekulära skulle kunna stå att finna. Dessa frågor aktualiseras i synnerhet om det postsekulära förstås i deskriptiva termer som betecknande ett de facto samhälleligt och kulturellt tillstånd. Sett i relation till den stora skara begrepp (till exempel sekularisering, avtraditionalisering, sakralisering eller privatisering/avprivatisering) som utvecklats för att fånga eller beskriva förändringar i det nutida västerländska religiösa landskapet framstår begreppet postsekulärt enligt många kommentatorer därmed som aningen överflödigt. Frågan vad begreppet postsekulär kan tillföra debatten om religiös förändring kvarstår, särskilt eftersom begreppet postsekulär tills vidare med få undantag²² inte diskuterats eller utvecklats på empirisk grund.

Denna problematik lyfts även fram av Justin Beaumont som framhåller att vi kunde anta att ett möjligt skifte från sekulärt till postsekulärt skulle framstå som klarast i urbana kontexter där spänningar mellan religiösa och sekulära argument, positioner och aktörer kunde undersökas empiriskt i relation till till exempel förändringar i allt fler städers stadsbild till följd av allt fler religioners ökade offentliga synlighet, offentliga diskussioner om olika värdeladdade lokalpolitiska frågor, myndigheters agerande i dessa frågor och så vidare.²³ Ett annat område för empiriskt grundade undersökningar av

det postsekulära vore den nutida synligheten och representationen av religion och religiösa frågor i olika former av massmedia.²⁴

FÖRVIRRINGAR OCH VIDAREUTVECKLINGAR

I ljuset av denna kritik framstår begreppet postsekulärs deskriptiva och analytiska potential som ytterst begränsat. Andra författare har dock närmast sig begreppet och dess potentiella användbarhet i en mer öppen och positiv anda. Enligt Beaumont kan vi anta en mer anspråkslös utgångspunkt och endast betrakta begreppet postsekulär som hänvisande till sekulariseringsteorins begränsningar, särskilt med tanke på den tilltagande religiösa pluralismen i västvärlden. Vi kan därtill, menar Beaumont, betrakta det postsekulära som en indikation på förändrade relationer mellan alla de diverse religiösa, humanistiska och sekulära positioneringar som i dagens läge samexisterar på allt fler västerländska länders samhälleliga och kulturella arena.

Det postsekulära, dess definition, potentiella tillämpningsmöjligheter och begränsningar har utgjort temat för flera antologier, som till exempel *Europe: Secular or Post-Secular*,²⁵ *Exploring the Post-secular: The Religious, the Political and the Urban*,²⁶ *Post-Secular Society*²⁷ och *The Post-Secular in Question*.²⁸

Som en följd av denna diskussion har begreppet postsekulär börjat tillskrivas en mängd olika betydelser och börjat anpassas på en allt större och brokigare samling fenomen som på något sätt relaterar till det religiösa och sekulära eller någon form av sammanblandning eller spänning mellan dem.²⁹ De flesta kommentatorer vidhåller dock att begreppet postsekulär tills vidare bör betraktas som ett i första hand tankeväckande eller tankeledande snarare än ett deskriptivt eller analytiskt begrepp och att förväxlingar mellan begrepp och påstådd verklighet bör undvikas.³⁰ Trots detta har begreppet ofta på ett oreflekterat sätt anlitats för att både beteckna och beskriva mer generella förändringar i det nutida västerländska religiösa landskapet.

Stefanie Knauss och Alexander D. Ornellas huvudsakligen teologiskt fokuserade antologi *Reconfigurations: Interdisciplinary Perspectives on Reli-*

*gion in a Post-Secular Society*³¹ utgör ett sällsynt gott exempel på detta. Trots att begreppet postsekulär ingår i titeln för denna bok nämns begreppet endast en handfull gånger i själva bokens olika kapitel, av vilka de flesta inte behandlar det postsekulära överhuvudtaget. Det som i korthet sägs om det postsekulära i bokens introduktionskapitel bidrar endast ytterligare till förvirringen kring dess betydelse och tillämpning inom kontexten för denna bok: "only in situating the phenomenon of the post-secular in a context that is truly global not only in its methodologies and disciplines, but also and most importantly in its social and cultural awareness and considerations, can one do justice to the questions that need to be posed today".³² Bortsett från de många frågor som väcks angående vad som egentligen menas med detta uttalande bör vi även notera att begreppet postsekulär här inte endast anlitats som ett sätt att begreppsliggöra religionens förändrade roll och ökande närvaro i det offentliga rummet rent allmänt utan även som betecknande ett fenomen i sig självt, dock utan att på något sätt klargöra vad för fenomen det kan tänkas vara frågan om. Detta kan sålunda ses som ett exempel på ett okritiskt och oreflekterat upptagande av begreppet postsekulär som faller långt ifrån sin ursprungliga (och mycket omdiskuterade) utformning.

13 Dillon 2010, 146.

14 Dillon 2010.

15 Dillon 2010, 145.

16 Dillon 2010, 145.

17 Turner 2010, 650.

18 Dillon 2010.

19 Turner 2010a, 650; 2010b.

20 Beckford 2010a; 2010b.

21 Bader 2012.

22 Men se Ziebertz & Riegel 2008; Kanckos 2008; Nynäs, Lassander & Utriainen 2012; Moberg & Sjö 2012.

23 Beaumont 2010, 3.

24 Moberg & Sjö 2012.

25 Ziebertz & Riegel 2008.

26 Molendijk, Beaumont & Jedan 2010.

27 Nynäs, Lassander & Utriainen 2012.

28 Gorski, Kim, Torpey & VanAntwerpen 2012.

29 Se till exempel Beckford 2010b.

30 Till exempel Moberg, Granholm & Nynäs 2012, 14.

31 Knauss & Ornella 2007b.

32 Knauss & Ornella 2007a, 11.

Initiativ har även tagits för vidareutvecklandet av begreppet postsekulär till ett analytiskt redskap på empirisk grund. Det postsekulära som potentiellt deskriptivt och analytiskt begrepp intar en central plats i Åbo Akademis spetsforskningsprojekt (2010–2014) *Post-Secular Culture and a Changing Religious Landscape in Finland* (PCCR). Bidragen till den projektrelaterade antologin *Post-Secular Society*³³ strävar till att vidareutveckla begreppet i direkt relation till bredare religionssociologiska debatter och empiriskt material. Författarna vidhåller att en adekvat vidareutveckling av begreppet postsekulär måste utgå ifrån ett beaktande av de den nya politiska ekonomi som uppstått till följd av nyliberalismens spridning sedan 1980-talet, tilltagande globalisering och det tilltagande sammanlänkandet av olika nationella samhällen vad beträffar befolkningar, ekonomi, politik, media och kultur. I samband med denna utveckling har sekularistiska diskurser och styrelseformer erfarit en gradvis erosion i många västerländska samhällen. Detta har möjliggjort skapandet av nya, innovativa former av religiöst aktörskap och identitetsskapande samt nya former av religiöst samfunds- och nätverksbygge.³⁴

Baserat på ett direkt erkännande av dessa ovan nämnda mer övergripande förändringsprocesser betecknar det postsekulära enligt författarna till *Post-Secular Society* ett allmänt samhälleligt och kulturellt tillstånd där (1) förståelsen av begreppet religion undergår betydliga förändringar, (2) där religionens och religiösa föreställningars och aktörers offentliga synlighet, samt den allmänna medvetenheten om dessa, ökar, (3) där historiskt etablerade maktförhållanden mellan religiösa samfund och övriga samhälleliga institutioner undergår märkbara förändringar, (4) och där handlingsutrymmet för religiöst aktörskap utvidgas, särskilt till följd av den fortgående utvecklingen av modern kommunikationsteknologi.³⁵ PCCR-projektets närmandesätt utgör därmed ett försök att på basen av tidigare utformningar och appliceringar utvidga postsekulär-begreppets möjliga innebörd och analytiska potential i direkt relation till såväl empiri som aktuella religionssociologiska perspektiv på religiös förändring. Denna typ av initiativ grundar sig sålunda på en kritisk öppenhet gentemot Habermas tänkande om det postsekulära.

Det bör slutligen dock noteras att en relaterad diskussion om det postsekulära som en akademisk grundhållning som strävar till att överge den starkt sekulära karaktär som historiskt präglad samhällsvetenskaperna och filosofin även pågått under en längre tid.³⁶ Denna debatt har huvudsakligen kretsat kring ett ifrågasättande av den sekularistiska akademiska grundhållning som okritiskt accepterat de dominerande sekulariseringsteoriernas förutspåelser om religionens gradvisa borttynande och som därmed betraktat religionen som en relativt obetydlig faktor i den moderna samhälleliga och politiska utvecklingen.

Sammanfattningsvis kan det noteras att den bredare sociologiskt vinklade debatten kring postsekulärbegreppet riskerar att stagnera ifall postsekulärbegreppet inte vidareutvecklas på starkare empirisk grund.

REFERENSER

BADER, VEIT

2012 "Postsecularism or Liberal-Democratic Constitutionalism?" *Erasmus Law Review* 5/1, 5–26.

BARKER, VICTORIA

2009 "After the Death of God: Postsecularity?" *Journal of Religious History* 33/1, 82–95.

BEAUMONT, JUSTIN

2010 "Transcending the Particular in Postsecular Cities." *Exploring the Postsecular: The Religious, the Political and the Urban*. Eds. A. L. Molendijk, J. Beaumont & C. Jedan. Leiden: Brill, 3–17.

BECKFORD, JAMES A.

2010a "The Return of Public Religion? A Critical Assessment of a Popular Claim." *Nordic Journal of Religion and Society* 23/2, 121–136.

2010b "The Uses of Religion in Public Institutions: The Case of Prisons." *Exploring the Postsecular: The Religious, the Political and the Urban*. Eds. A. L. Molendijk, J. Beaumont & C. Jedan. Leiden: Brill, 381–401.

33 Nynäs, Lassander & Utriainen 2012.

34 Moberg & Granholm 2012, 108–109.

35 Moberg, Granholm & Nynäs 2012, 14.

36 Till exempel Keenan 2002; Connolly 2005; deVries & Sullivan 2006; McLennan 2007; Barker 2009.

- CASANOVA, JOSÉ
1994 *Public Religions in the Modern World*. London: The University of Chicago Press.
- CALHOUN, CRAIG, JURGENSMEYER, MARK & VANANTWERPEN, JONATHAN (EDS.)
2011 "Introduction". *Rethinking Secularism*. Eds. C. Calhoun, M. Jurgensmeyer & J. AntWerpen. Oxford: Oxford University Press, 3–30.
- CONNOLLY, WILLIAM
2005 *Pluralism*. Durham, NC: Duke University Press.
- DILLON, MICHELE
2010 "Can Post-Secular Society Tolerate Religious Differences?" *Sociology of Religion* 71, 139–156.
- GOSRSKI, PHILIP, KIM, KYUMAN DAVID, TORPEY, JOHN & VANANTWERPERN, JONATHAN (EDS.)
2012 *The Post-Secular in Question*. New York: New York University Press.
- HABERMAS, JÜRGEN
1992 *The Structural Transformation of the Public Sphere*. 1964. Reprint, Cambridge: Polity Press.
- 2006 "Religion in the Public Sphere". *European Journal of Philosophy* 14, 1–25.
- 2008 "Notes on Post-Secular Society". *New Perspectives Quarterly* fall 2008, 17–29.
- HARRINGTON, AUSTIN
2007 "Habermas and the 'Post-Secular' Society". *European Journal of Social Theory* 10, 543–560.
- KANCKOS, LISE
2008 "Postsekulära drag i finländsk politik". *Social samhörighet och religion*. Red. L. Kanckos & R. Kauranen. Åbo: Åbo Akademi, 125–141.
- KEENAN, WILLIAM
2002 "Post-Secular Sociology: Effusions of Religion in Late Modern Settings". *European Journal of Social Theory* 5/2, 279–290.
- KNAUSS, STAPHANIE & ORNELLA ALEXANDER
2007a "Introduction". *Reconfigurations: Interdisciplinary Perspectives on Religion in a Post-Secular Society*. Eds. S. Knauss & A. Ornella. Münster: Lit Verlag, 7–18.
- KNAUSS, STAPHANIE & ORNELLA ALEXANDER (EDS.)
2007b *Reconfigurations: Interdisciplinary Perspectives on Religion in a Post-Secular Society*. Münster: Lit Verlag.
- MCLENNAN, GREGOR
2007 "Towards a Postsecular Sociology?" *Sociology* 41, 857–870.
- MOBERG, MARCUS & GRANHOLM, KENNET
2012 "The Concept of the Post-Secular and the Contemporary Nexus of Religion, Media, Popular Culture, and Consumer Culture". *Post-Secular Society*. Eds. P. Nynäs, M. Lassander & T. Utraiainen. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 95–127.
- MOBERG, MARCUS, GRANHOLM, KENNET & NYNÄS, PETER
2012 "Trajectories of Post-Secular Complexity: An Introduction". *Post-Secular Society*. Eds. P. Nynäs, M. Lassander & T. Utraiainen. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1–25.
- MOBERG, MARCUS & SJÖ, SOFIA
2012 "The Evangelical Lutheran Church and the Media in Post-Secular Finland". *Mediatization and Religion: Nordic Perspectives*. Eds. S. Hjarvard & M. Lövheim. Gothenburg: Nordicom, 79–91.
- MOLENDIJK, ARIE L. & BEAUMONT, JUSTIN & JEDAN, CHRISTOPHER (EDS.)
2010 *Exploring the Postsecular: The Religious, the Political and the Urban*. Leiden: Brill.
- NYNÄS, PETER & LASSANDER, MIKA & UTRAIINEN, TERHI (EDS.)
2012 *Post-Secular Society*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- SMITH, STEVEN D.
2010 *The Disenchantment of Secular Discourse*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- TURNER, BRYAN S.
2010a "Religion in a Post-secular Society". *The New Blackwell Companion to the Sociology of Religion*. Ed. B. S. Turner. Chichester: Blackwell, 649–667.
- 2010b *Religion and Modern Society: Citizenship, Secularisation and the State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DEVRIES, HENT & SULLIVAN, LAWRENCE E. (EDS.)
2006 *Political Theologies: Public Religions in a Post-secular World*. New York: Fordham University Press.
- ZIEBERTZ, HANS-GEORG & RIEGEL, ULRICH
2008 "Post-Secular Europe: A Concept Questioned". *Europe: Secular of Post-Secular?* Eds. H.-G. Ziebertz & U. Riegel. Berlin: Lit Verlag, 9–41.